

ŁUKASZ RE CZULSKI

**Rodzime czy obce. Przyczynek do badań nad
wczesnośredniowiecznym garncarstwem północnego Podlasia**

**Domestic or foreign. Contribution to studies on early mediaeval pottery
from northern Podlachia**

I

W 2011 roku środowisko polskich archeologów i pasjonatów historii poruszyła wiadomość o odkryciu dokonanym w Czermnie koło Tomaszowa Lubelskiego (Orłowska-Stanisławska 2012, s. 24–28). Dwa niezwykle bogate skarby zawierające cenną biżuterię z XIII wieku przykuły uwagę niemalże całej społeczności archeologicznej i zogniskowały ją wokół zagadnień związanych z dziejami polsko-ruskiego pogranicza etniczno-kulturowego. Znaleźisko z Czerмна nie było jednak pierwszym i – miejmy nadzieję – nie ostatnim tak spektakularnym odkryciem dokonany m na obszarach wschodnich ziem dzisiejszej Polski. Intensyfikacja prac badawczych prowadzonych na tym terenie zaowocowała w ciągu kilkunastu ostatnich lat wieloma równie sensacyjnymi odkryciami (Buko 2005; 2009), przyczyniając się w wydatny sposób do pobudzenia zainteresowania tematem rubieży zachodnio- i wschodniosłowiańskiej.

W niniejszym artykule na interesujący temat pogranicza polsko-ruskiego chciałbym spojrzeć z perspektywy regionu znajdującego się na uboczu głównych nurtów zainteresowań polskiej mediewistyki. W odróżnieniu od terytorium Grodów Czerwieńskich czy Danielowej Rusi Halicko-Wołyńskiej, obszar tytułowego północnego Podlasia, tożsamego z tzw. łukiem Biebrzy, nie stał się – jak dotychczas – przedmiotem dogłębnych penetracji archeologicznych, ukierunkowanych na kompleksowe rozpoznanie wczesnośredniowiecznej sieci osadniczej (Bieńkowska 2005; Kowalczyk-Heyman 2006). Jest to fakt o tyle frapujący, że region ten, stanowiąc z jednej strony granicę między Słowiańszczyzną Zachodnią a Wschodnią, z drugiej zaś, w swej części północnej, pierwotną granicę oddzielającą Słowian od Bałtów, jawi się jako skarbnica stanowisk

o olbrzymiej wartości poznawczej stanowiących fascynujący obiekt badań dla historyków i archeologów.

II

Podstawę źródłową dla rozważań zaprezentowanych w niniejszym artykule stanowią materiały ceramiczne pozyskane podczas badań archeologicznych prowadzonych na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Łosośnie Wielkiej (gm. Kuźnica) (ryc. 1–3). Obiekt ten, zwany przez okoliczną ludność „Horodiszczem” bądź „Ostrą górą”, położony jest na wypłaszczonej płacie rozległego wyniesienia morenowego (185 m n.p.m.), położonego na zachodnim brzegu rzeki Łosośnej, lewego dopływu Niemna. W latach 1985–1987 i 1996 na zlecenie Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku przeprowadzono na tym grodzisku ratownicze badania wykopaliskowe (Moszczyński 1986; 1987; Informator Archeologiczny 2005, s. 225). Ze względów konserwatorskich prace realizowane przez ekspedycję Jacka Moszczyńskiego, koncentrowały się głównie w północno-zachodniej, najbardziej narażonej na zniszczenie części obiektu, aczkolwiek kilka wykopów wytyczono także w centralnej i południowej, niezagrażonej partii grodziska. W rezultacie przeprowadzonych badań stwierdzono istnienie trzech faz osadniczych: pierwszej, stanowiącej relikty osady otwartej z wczesnej epoki żelaza; drugiej, osady otwartej datowanej na początek wczesnego średniowiecza (VIII wiek) oraz trzeciej związanej z funkcjonowaniem wczesnośredniowiecznego grodu (X–XIII wiek). W trakcie przeprowadzonych prac pozyskano 2663 fragmenty naczyń, z których 2497 sklasyfikowano jako wczesnośredniowieczne, 146 powiązano z wczesną epoką żelaza, a 19 z nowożytnością. W tym miejscu należy jednak podkreślić, że niniejszy tekst nie stanowi opracowania całości pozyskanych w czasie badań materiałów, lecz skupia się jedynie na prezentacji wybranych nurtów wytwórczości garncarskiej, stanowiących w mniemaniu autora świadectwo krzyżowania się w obrębie omawianego obiektu licznych tradycji kulturowo-etnicznych.

W literaturze przedmiotu za podstawę przypisania poszczególnym wyrobom garncarskim proveniencji innej niż miejscowa przyjmuje się kryteria, które zaproponował Andrzej Buko. Zdaniem tego badacza są to: odmienne jakościowe cechy morfologiczne, inny surowiec oraz niewystępująca na danym obszarze technika wykonania (Buko 1990, s. 336). Przyjęcie zaproponowanych przez A. Buko kryteriów pociąga za sobą konieczność ogólnego chociażby scharakteryzowania nurtów garncarskich uznanych za lokalne. Niestety, materiały ceramiczne pozyskane w trakcie prac prowadzonych na wczesnośredniowiecznych obiektach północnego Podlasia nie stały się – jak dotychczas – przedmiotem szerszego opracowania, a nieliczne i rozproszone informacje o charakterze wstępnym pozwalają jedynie na schematyczne zarysowanie kierunków i chronologii przemian

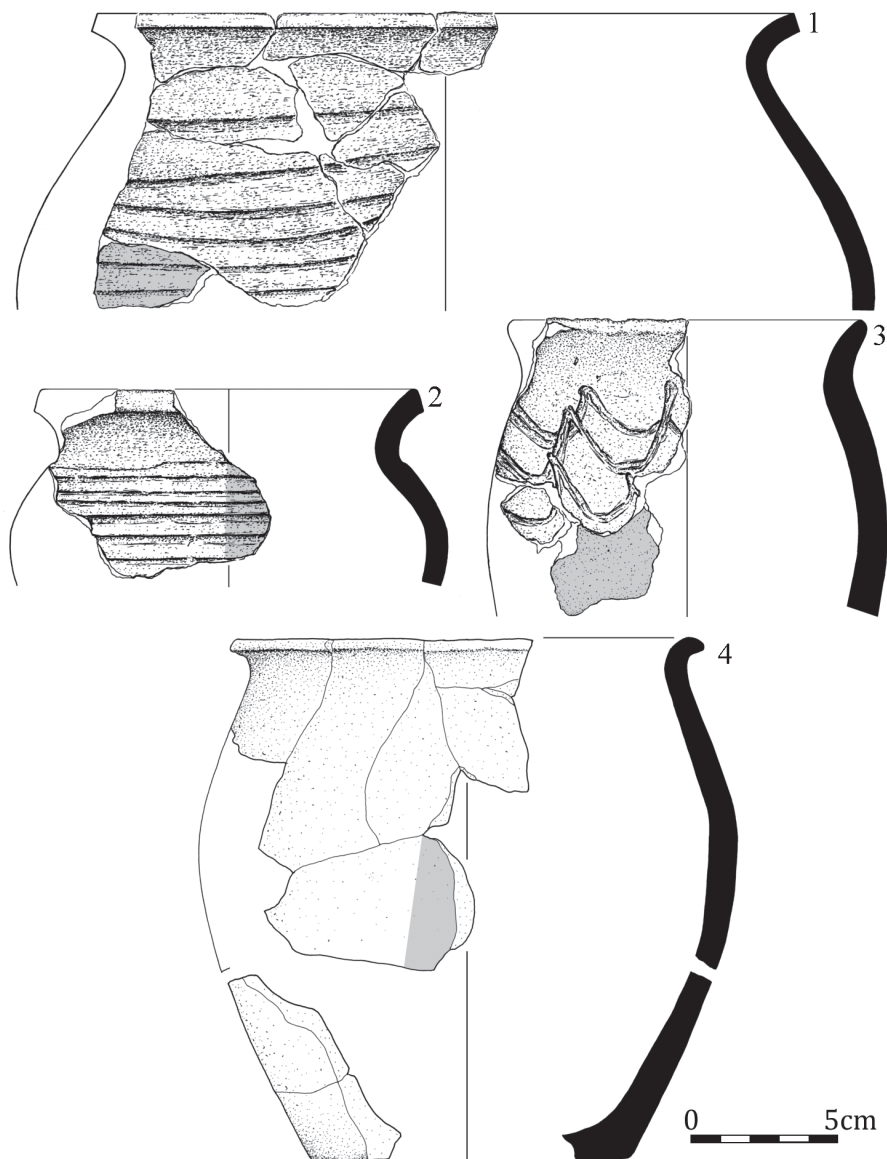
lokalnego warsztatu garncarskiego (Górska 1970, s. 148–150; Andrzejewska 2006, s. 106–107; Andrzejewska, Stankiewicz 2009, s. 142). W dotychczasowej literaturze przedmiotu proces odbudowy struktur osadniczych, kształtujących się właściwie od zera po kryzysie schyłku starożytności i początków wczesnego średniowiecza, datowany jest na terenie międzyrzecza Biebrzy, Narwi i Supraśli na VII–VIII wiek (Górska 1970, s. 148–150; Andrzejewska 2006, s. 106). Podstawową kategorię znalezisk z tego okresu stanowią fragmenty ręcznie lepionych, przykrawędnie obtaczanych naczyń, o słabo profilowanych formach i łagodnie esowatych profilach. W ciągu X i XI wieku naczynia reprezentujące omówiony powyżej nurt wytwórczości garncarskiej zostały niemal całkowicie wyparte przez progresywne formy charakteryzujące się esowatymi profilami, wytwarzane w technice silnie formującego obtaczania (Górska 1970, s. 148–150; Andrzejewska 2006, s. 106–107; Andrzejewska, Stankiewicz 2009, s. 142, 145–146). Pod względem funkcjonalnym formę dominującą stanowiły w tym okresie znacznie zróżnicowane pod względem proporcji garnki; domieszka innych kategorii naczyń w typie talerzy czy tzw. naczyń flaszowatych była niewielka, wręcz śladowa (Andrzejewska, Stankiewicz 2009, s. 142). Przemiany wieków XII i XIII ograniczyły się w głównej mierze do modyfikacji receptur mas garncarskich oraz zmian w zakresie mikromorfologii wylewów.

III

Najliczniejszą grupę źródeł ceramicznych, której po przyjęciu przedstawionych powyżej założeń przypisać można obce pochodzenie, stanowią fragmenty całkowicie ręcznie lepionych naczyń o chropowatej lub oblewanej powierzchni zewnętrznej. W materiale z Łosośnej Wielkiej stanowią one 13,1% materiałów ceramicznych i pozyskane zostały z warstw usypiskowych wału, ewentualnie z nawarstwień wiązanych z jego destrukcją. Materiały łączone z omawianym nurtem wytwórczości garncarskiej charakteryzują się znacznym stopniem fragmentacji; przeszło 95% reprezentujących go zabytków to mało charakterystyczne fragmenty brzuśców, odpowiadające III kategorii wielkościowej według A. Buko, pozostałe 5% to nieliczne fragmenty przybrzeżne i przydenne naczyń, sklasyfikowane jako II i III kategoria wielkościowa (Buko 1979 s. 192–193, ryc. 3; 1990, ryc. 107, 110). Badania makroskopowe wsparte wstępnymi wynikami badań specjalistycznych wskazują, że naczynia omawianego nurtu wytwarzano z glin żelazistych, schudzonych średnią ilością gruboziarnistego tłuczni granitowego (około 26% objętości czerpu). Domieszkę równomiernie rozprowadzano w glinie, wcześniej dokładnie selekcjonując (oczyszczając) materiał nieelastyczny; w obrębie przełamów nie natrafiono na zanieczyszczenia w postaci przypadkowych domieszek organicznych. Naczynia opisywanego nurtu wykonywano bez użycia koła garncarskiego, całkowicie ręcznie, techniką ugniatań, polegającą

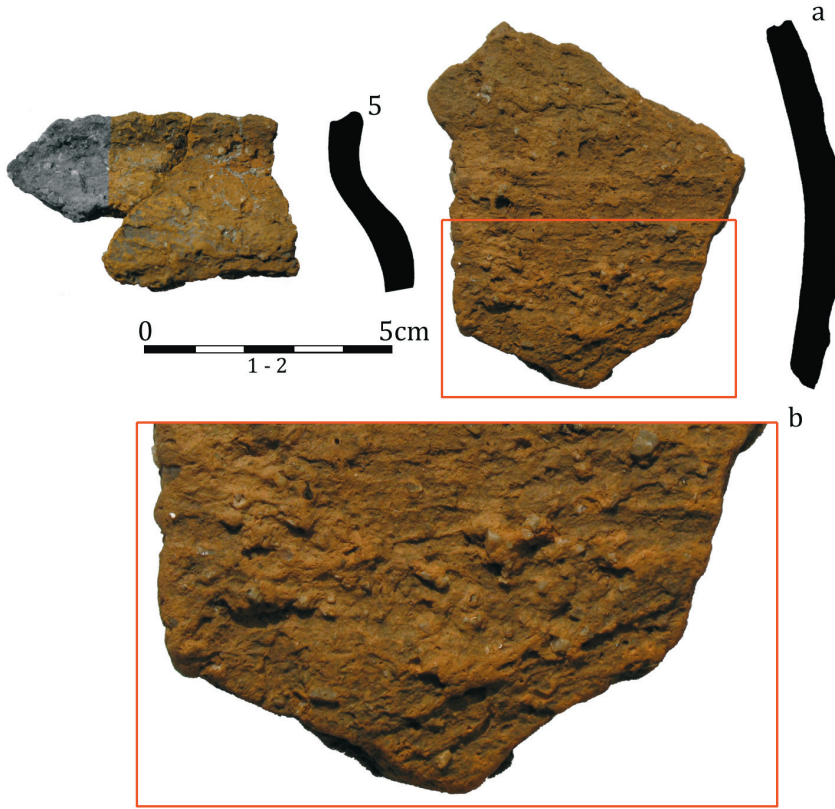
na budowaniu ścianek przez łączenie ze sobą uformowanych wcześniej wałków. Świadczą o tym widoczne w wielu przełamach ślady tych czynności oraz liczne zagniecenia, szczególnie na styku dna ze ścinką oraz na załomach brzuśców. Miejsca łączenia wałków starannie wyrównywano i zagładzano. Duże rozdrobienie materiału, znacznie utrudniało analizę morfologii pierwotnych form. Jedynie na podstawie obserwacji kilkunastu charakterystycznych fragmentów domniemywać możemy, iż formę dominującą w zbiorze stanowiły stosunkowo duże garnki o prostych ściankach i pionowych bądź zagiętych do wewnątrz wylewach. W materiale wystąpiły też nieliczne ułamki stanowiące najprawdopodobniej relikty naczyń wazowatych o prostych lub lekko rozchylonych wylewach. Opisywany nurt wytwórczości garncarskiej charakteryzuje się niezwykle ubogim zdobnictwem, ograniczonym wyłącznie do karbów i nacięć umieszczanych na krawędziach wylewów – w analizowanym materiale zinwentaryzowano trzy takie fragmenty. Wylepione i wstępnie wysuszone naczynia poddawano w następnej kolejności zabiegom mającym na celu nadanie powierzchniom zewnętrznym pojemników charakterystycznej chropowatej faktury (ryc. 2: a, b). Efekt ten osiągnięto poprzez pokrycie ścianek wyrobów dodatkową warstwą rozwodnionej gliny, a następnie oklepywaniu ich za pomocą specjalnego narzędzia o płaskiej części pracującej (Hołubowicz 1950, s. 207–214; Bobrinskij 1978, s. 234; Vengalis 2009, s. 320). W przypadku opisywanego zbioru roztwór rozrzedzonej gliny schudzono niewielką ilością tłucznia kamiennego, zbliżonego pod względem składu mineralnego i granulometrii do ziaren domieszki zidentyfikowanych w obrębie ścianek naczynia.

Pod względem technologiczno-stylistycznym opisywany nurt wytwórczości garncarskiej odnajduje swą najbliższą analogię w materiałach kultury kurhanów wschodnioliteńskich, a dokładniej w charakterystycznych dla tej jednostki tzw. naczyniach oblewanych (Vengalis 2007, s. 121, pav. 5). Zgodnie z obowiązującymi obecnie ustaleniami, ludność wspomnianej kultury, rozwijającej się między początkiem IV a schyłkiem XII wieku na terenach obecnej Litwy i północnej Białorusi (Zverugo 1989, s. 24–25; Mâbzveŭ 1999, s. 389; Karczewska 2009, s. 231), posługiwała się naczyniami oblewanymi w ciągu IV–V/VII wieku, przy czym na obecnym etapie badań nie można wykluczyć możliwości przeżywania się niektórych form tej ceramiki w głąb VII, VIII, a być może nawet IX stulecia (Vengalis 2007, s. 128, 132). Na korzyść koncepcji o długim trwaniu omawianego nurtu garncarskiego przemawiają odkrycia z Góry Zamkowej w Szurpiłach, gdzie z obiektu interpretowanego jako palenisko kultowe pozyskano zbiór składający się z fragmentów naczyń oblewanych oraz współtowarzyszących im pojemników w typie słowiańskim. Na podstawie daty ¹⁴C chronologię wspomnianego paleniska można określić na VIII–I. połowę IX wieku (Okulicz-Kozaryn 1993, s. 143, ryc. 6; 2004, s. 221).

Ryc. 1. Łosośna Wielka, woj. podlaskie. Naczynia ceramiczne wybrane do badań (tzw. próbki wzorcowe): 1, 2 – druga faza osadnicza; 3, 4 – trzecia faza osadnicza (numer naczynia na rycinie odpowiada symbolowi próbki w tabelach zawierających wyniki badań specjalistycznych) (rys. Ł. Reczulski)

Fig. 1. Łosośna Wielka, Podlaskie province. Ceramic vessels selected for studies (so called pattern samples): 1, 2 – second settlement stage; 3, 4 – third settlement stage (vessel number in the illustration is adequate to sample symbol in tables containing specialized studies' results) (drawing by Ł. Reczulski)

Ryc. 2. Łosośna Wielka, woj. podlaskie. Tzw. ceramika oblewana (numer naczynia na rycinie odpowiada symbolowi próbki w tabelach zawierających wyniki badań specjalistycznych) (fot. Ł. Reczulski)

Fig. 2. Łosośna Wielka, Podlaskie province. So called glazed ceramics (vessel number in the illustration is adequate to sample symbol in tables containing specialized studies' results) (photo by Ł. Reczulski)

Najpełniejsze opracowanie zagadnień związanych z omawianym nurtem wytwórczości garncarskiej zawdzięczamy litewskiemu archeologowi Rokasowi Vengalisowi. Autor ten, w serii artykułów opublikowanych na łamach prasy branżowej (Vengalis 2007; 2009), omówił najnowsze poglądy dotyczące chronologii naczyń oblewanych i na podstawie przeprowadzonych przez siebie badań podzielił je na wiele chronotypów, wyodrębnionych w oparciu o rodzaj chropowacenia powierzchni i formy (Vengalis 2009, s. 323–324). Biorąc za punkt wyjścia model taksonomiczny zaproponowany przez R. Vengalisa, materiały z Łosośnej Wielkiej należy zaklasyfikować do piątego typu naczyń chropowanych, datowanych najwcześniej na połowę I tysiąclecia (Vengalis 2009, s. 324).

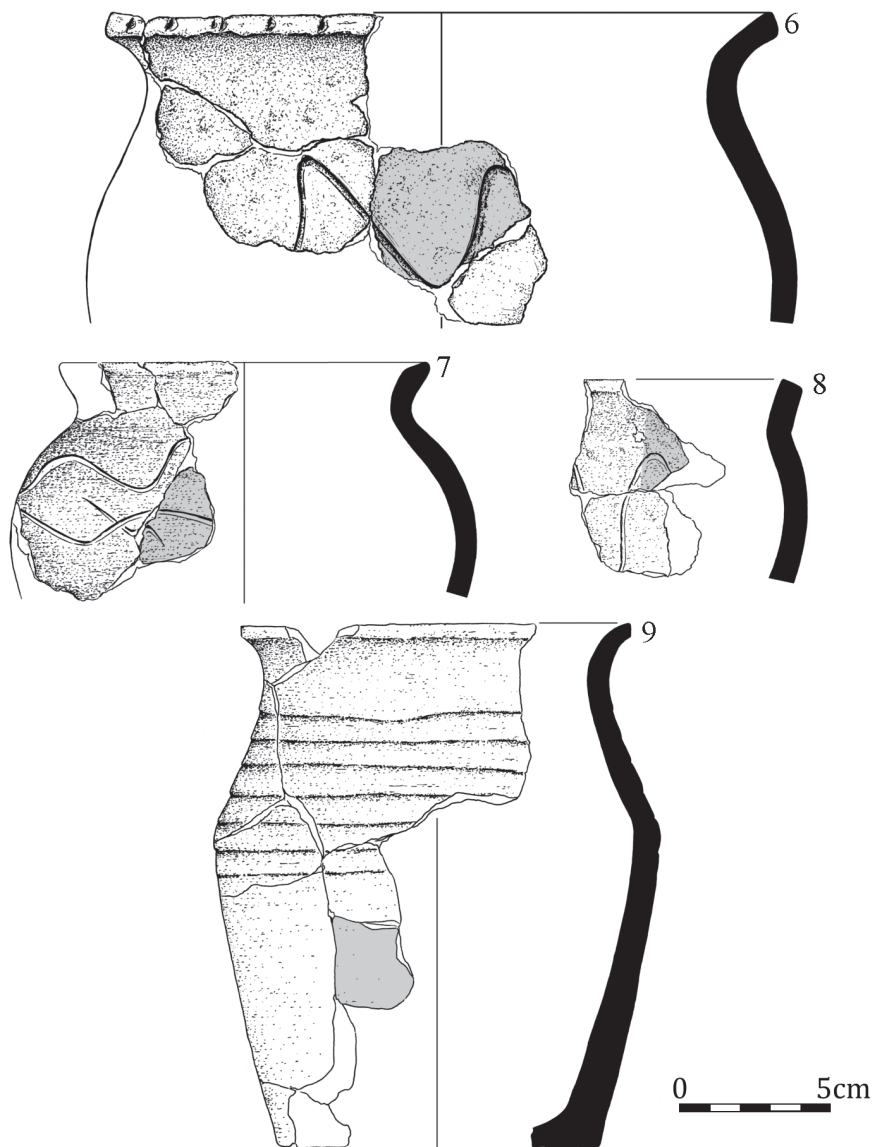

Fig. 3. Łosośna Wielka, Podlaskie province. Ceramic vessels selected for studies: 6–8 – Prussian vessels of transitive type; 9 – vessel of Tornow type (vessel number in the illustration is adequate to sample symbol in tables containing specialized studies' results) (drawing by Ł. Reczulski)

Ryc. 3. Łosośna Wielka, woj. podlaskie. Naczynia ceramiczne wybrane do badań: 6–8 – naczynia pruskie typu przejściowego; 9 – naczynie typu Tornow (numer naczynia na rycinie odpowiada symbolowi próbki w tabelach zawierających wyniki badań specjalistycznych) (rys. Ł. Reczulski)

Niestety, górna granica występowania tej kategorii wyrobów nie została jasno określona, aczkolwiek w świetle ustaleń R. Vengalisa może tu wchodzić w grę nawet wiek IX (Vengalis 2007, s. 128, 132).

Na zakończenie tej części artykułu należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden szczególnie przemawiający – moim zdaniem – na korzyść koncepcji o późnej metryce omawianego zbioru naczyń oblewanych. W przypadku najstarszych okazów, pierwotną formę wyrobu, jeszcze nie oblanego warstwą rozrzedzonej gliny, pokrywano bardzo często ornamentem kreskowym (sztrychowaniem). Cecha ta dostrzegalna jest w przypadku nałożenia cienkiej warstwy gliny, ewentualnie poprzez małe pęknięcia w chropowaceniu powstałe w czasie wypału (Karczewska 2009, s. 231; Vengalis 2009, s. 319–320). W analizowanych materiałach nie stwierdzono takich śladów, odnotowano jedynie, że dodatkową warstwą gliny pokrywano tylko gładkie formy.

Kolejny, obcy nurt wytwórczości garncarskiej reprezentowany jest w materiale z Łosośnej Wielkiej przez 29 fragmentów całkowicie ręcznie lepionych naczyń, pozyskanych z obrębu reliktywów drewniano-ziemnych umocnień grodu (ryc. 3: 6–8). W świetle dostępnych danych, wszystkie wchodzące w skład tego zbioru fragmenty zalegały w obrębie niewielkiego skupiska, odkrytego pomiędzy reliktywami drewnianej konstrukcji rusztowej. W przeciwieństwie do naczyń oblewanych, omawiany w tym miejscu materiał odznacza się stosunkowo dobrym stanem zachowania. Z pozyskanych ułamków udało się wykleić większe fragmenty pięciu naczyń, odpowiadające po rekonstrukcji destruktom I (60%) i II (40%) kategorii wielkościowej według A. Buki (1979 s. 192–193, ryc. 3; 1990, ryc. 107, 110).

W świetle badań specjalistycznych możemy stwierdzić, że naczynia opisywanego nurtu wykonano z plastycznych glin żelazistych, schudzonych dużą ilością ostrokrawędzistego tłuczniwa kamiennego (32,4–47,1%). W obrębie większości przebadanych specjalistycznie przełamów stwierdzono także pozostałości bliżej nieokreślonych substancji organicznych. Analogicznie jak w przypadku ceramiki oblewanej, wszystkie naczynia omawianego nurtu wykonano bez użycia koła garncarskiego, w technice lepienia ręcznego, przeważnie z taśm lub wałeczków, których miejsca zlepień często widoczne są w przełamach. Pomimo zastosowania tak archaicznej metody produkcji, naczynia te cechują się względną cienkościennością (0,7–0,9 cm), starannym wyrównaniem powierzchni ścianek oraz dużą twardością czerepów. Pod względem morfologii opisywany zespół naczyń składa się z średniej wielkości garnków ($\varnothing = 15 - 20$ cm), o łagodnych i ostro esowatych profilach. Wyroby te zdobione są w górnej części pojedynczymi bądź zwielokrotnionymi liniami falistymi, sporadycznie ornamentem uzyskanym w efekcie odciskania grzebień. W jednym przypadku zdobieniem w formie karbowania objęta została także krawędź wylewu.

Pod względem technologiczno-stylistycznym opisany powyżej materiał ceramiczny wykazuje niezwykle podobieństwo do wczesnośredniowiecznych naczyń pruskich¹ typu przejściowego, tj. nurtu wytwórczości, stanowiącego kontaminację cech właściwych rodzimym tradycjom garncarskim ludów pruskich z osiągnięciami rzemieślniczymi rękodzielników słowiańskich (Tischler 1878, s. 276–278; Antoniewicz 1958; Engel 2004, s. 209; Wróblewski 2006, s. 294; Wróblewski, Nowakiewicz 2003).

W świetle dotychczasowego stanu wiedzy najstarsza słowiańska ceramika występująca w zespołach „pruskich” to naczynia zaliczone do typu praskiego (Okulicz 1988). Horyzont pojawiania się tych wyrobów wyznacza najwcześniejszy, uchwytny archeologicznie moment zetknięcia się dwóch różnych tradycji garncarskich i stanowi zarazem *terminus post quem* dla procesu późniejszych przekształceń rodzimej ceramiki pruskiej, zmierzających w kierunku form coraz silniej profilowanych i coraz bardziej esowatych. Podkreślić jednak należy, że przy zauważalnej tendencji do zmiany form naczyń oraz coraz powszechniejszego stosowania koła garncarskiego, znaczna część ceramiki pruskiej wytwarzana była co najmniej do IX–X wieku przy zastosowaniu rodzimych technik (lepienie bez użycia koła) i zdobione stosowanymi wcześniej ornamentami (m.in. karbowanie wylewów) (Wróblewski, Nowakiewicz 2003, s. 169).

Opisywany materiał z Łosośnej Wielkiej odnajduje analogie w tym właśnie, tradycyjnym nurcie wytwórczości garncarskiej. Wpływy warsztatu słowiańskiego uwidaczniają się przede wszystkim w morfologii omawianej grupy naczyń (silnie esowate formy), zaś technika produkcji czy części zarejestrowanych motywów zdobniczych stanowi kontynuację tradycyjnych, pruskich technik produkcji. Analogiczne do analizowanych naczynia z grodziska w Rostku koło Gołdapi datowano ogólnie na wczesne średniowiecze, a w przypadku położonej niedaleko od niego osady w Konikowie na wiek IX lub 1. połowę wieku X (Brzeziński 1991, s. 376, ryc. 3, 4; Engel 2004, s. 206, ryc. 5: a). Niezwykle zbliżone pod względem cech technologiczno-stylistycznych naczynia odkryto także w czasie badań góry zamkowej w Szurpiłach (Engel, Okulicz-Kozaryn, Sobczak 2009, s. 528, tabl. 7: 1, 2). Ręcznie lepiące, nieobtaczane naczynia o profilu esowatym, zdobione w górnej części pojedynczym rzędem linii falistych datowane są w oparciu o analizy radiowęglowe na IX–X wiek.

Ostatni nurt garncarski wywodzący się z obcej tradycji kulturowej, reprezentowany jest w analizowanym materiale przez jedno naczynie pozyskane z wypełniska obiektu interpretowanego jako relikw domostwa związanego z fazą grodową. Zachowany fragmentarycznie, lecz w całej swej wysokości pojemnik wykonany został z masy garncarskiej skomponowanej z plastycznej gliny

¹ Zapropionowane tu umowne określenie „ceramika pruska” odnosi się do cech technologicznych i morfologicznych analizowanych w tym artykule naczyń i wskazuje jednocześnie ich kulturową konotację. Nie oznacza to jednak, że nadano mu znaczenie wartościujące, pomocne w określeniu etnicznego pochodzenia rękodzielnika.

żelazistej przemieszanej z niewielką ilością (18,2%) piasku oraz drobnodziarnistego tłuczni kamiennego. Cechą wyróżniającą opisywaną formę wśród ogółu pozyskanego w trakcie badań materiału ceramicznego stanowi dwustożkowatość jego formy nadana przez ostry załom brzuśca, usytuowany w 2/3 wysokości naczynia oraz charakterystyczny motyw zdobniczy w postaci bardzo głębokich żłobków dookólnych, przybierających formę ornamentu plastycznego (ryc. 3: 9).

Pod względem morfologiczno-stylistycznym scharakteryzowany powyżej pojemnik znajduje najbliższą analogię wśród materiałów typu Tornow B według klasyfikacji Joachima Herrmanna (1966) czy RT-III, typ 2 według Michała Brzostowicza (2002, s. 31–32). W świetle dotychczasowego stanu badań obszar występowania naczyń typu tornowskiego ograniczony jest do pasa ziem ciągnących się od Dolnych Łużyc przez północny Dolny Śląsk, aż do południowo-zachodniej Wielkopolski; w charakterze importów można je spotkać także na terenie Pomorza Zachodniego (Dulinicz 1994; 2001, s. 54; Stanisławski 2009/2010, s. 204–205) oraz środkowej Polski². Wyniki badań dendrochronologicznych grodzisk dolnołużyckich z zespołami naczyń typu Tornow wykazały, że wspomniane wyroby pojawiły się tam najwcześniej u schyłku IX wieku, a szczyt ich popularności przypadał na wiek X (Dulinicz 1994, s. 38–39; 2001, s. 54).

IV

Przedstawione powyżej rozważania dotyczące rodziomości lub obcości posiadają charakter *stricte* archeologiczny i ograniczają się do czasowo-przestrzennej analizy porównawczej cech technologiczno-stylistycznych właściwych poszczególnym grupom fragmentów. W tej części artykułu na problem ten chciałbym spojrzeć z nieco innej perspektywy, tj. przez pryzmat wyników analiz specjalistycznych. Przyjęta strategia badań zakładała oparcie obserwacji na serii reprezentatywnych próbek, które poddano kompleksowym analizom umożliwiającym w miarę wszechstronną ocenę obiektu ceramicznego. Przygotowana na potrzeby niniejszego artykułu seria preparatów została pobrana z dwunastu artefaktów ceramicznych, z których pięć reprezentuje najbardziej nas w tym miejscu interesujące wytwory obce, a pozostałe siedem uznać należy za fragmenty naczyń miejscowych. W pierwszej kolejności ułamki naczyń poddano badaniom mikroskopowym przy użyciu mikroskopu polaryzacyjnego POLAM. Dla każdej próbki sporządzono preparaty w formie szlifów do analizy w świetle przechodzącym i spolaryzowanym. Preparaty wykonywano z fragmentów obejmujących środkową lub górną części naczyń, a tylko sporadycznie przydenną. Miejsce pobrania próbek zaznaczono na rysunkach w postaci ciemniejszych miejsc.

Badania mikroskopowe służyły przede wszystkim rozpoznaniu mikrostruktury masy garncarskiej, określeniu wielkości i procentowej zawartości domieszek

² Za informację ustną serdecznie dziękuję Panu mgr. Pawłowi Zawilskiemu.

oraz charakteru masy ilastej (anizotropowa/izotropowa). Na podstawie fotografii cyfrowych płytek cienkich wykonanych za pomocą mikroskopu polaryzacyjnego LEICA DM750P wyposażonego w kamerę cyfrową LEICA DFC295 dodatkowo dokonano szczegółowych pomiarów wielkości składników masy garncarskiej oraz zliczenia metodą planimetrii punktów powierzchni zajętych przez trzy składniki, tj. masę ceramiczną i schudzającą oraz pory³.

Biorąc pod uwagę temat niniejszego artykułu, za najważniejsze, a tym samym posiadające największą wartość poznawczą uznać należy wyniki półilościowej analizy średniego składu chemicznego (tab. 1), ilościowo-jakościowej analizy składu petrograficznego, w znacznie mniejszym stopniu także analizę charakteru masy ilastej (tab. 2). Wszystkie wymienione powyżej badania specjalistyczne dostarczyły szczegółowych danych o charakterze surowcowo-technologicznym, a tym samym dały możliwość wzbogacenia dotychczasowej wiedzy o nowe, niezwykle istotne dane. Niestety, w przypadku Podlasia, ziem zachodniej Białorusi czy południowo-zachodniej Litwy brakuje publikacji prezentujących analogiczne dane, dlatego też w swoich rozważaniach jestem zmuszony oprzeć się wyłącznie na wynikach własnych badań. Seria próbek pochodzących z okazów rodzimych i obcych daje możliwość skonfrontowania cech surowcowo-technologicznych między okazami obu grup, co zapewne rzuci nowe światło na problem ich proveniencji.

Przechodząc do meritum stwierdzić należy, iż pobieżna lektura tabeli zawierającej wyniki analiz średniego składu chemicznego próbek uważanych za obce oraz tych uważanych za lokalne (dalej: próbki wzorcowe⁴) informuje o znacznych różnicach w składzie pomiędzy fragmentami naczyń sklasyfikowanymi jako naczynia oblewane i Tornow a tzw. próbkami wzorcowymi. Różnice te uwidaczniają się najwyraźniej w odniesieniu do zawartości tlenków magnezu i glinu, tj. głównych składników masy podstawowej, co w sposób wyraźny wskazuje na odmienny charakter surowca ilastego. W przypadku ceramiki typu Tornow różnicę tą dodatkowo potęgują odmienności w składzie petrograficznym domieszki. Chodzi przede wszystkim o brak muskwitów, przy jednoczesnej obecności okruchów granatu, co jednoznacznie wskazuje na zastosowania w charakterze tłuczni skał innych niż powszechnie odnotowany na stanowisku w Łosośnie Wielkiej granit narzutowy (Żaba 2003, s. 159–160). Interesująco przedstawiają się także dane dotyczące tzw. naczyń pruskich typu przejściowego.

³ Badania petrograficzne przeprowadził dr Marcin Krystek z Muzeum Geologicznego Wydziału Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego. Dodatkowo w Pracowni Badań nad Dokumentacją Zabytków Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi pani mgr inż. Halina Młodecka wykonała półilościową analizę średniego składu chemicznego na spektrometrze EDXRF typu PW4030.

⁴ Pod pojęciem próbek wzorcowych rozumiem fragmenty naczyń stanowiących w świetle dotychczasowej wiedzy produkt miejscowy, a w dalszej kolejności także wyniki analiz specjalistycznych na owych ułamkach przeprowadzonych (ryc. 3: 1–4).

Analiza średniego składu chemicznego, wsparta ilościowo-jakościową analizą składu petrograficznego, nie wykazała w tym przypadku znaczących różnic w stosunku do naczyń uznawanych za wzorcowe, a w związku z powyższym obie grupy wytworzono prawdopodobnie przy zastosowaniu niezwykle zbliżonych pod kątem genetycznym surowców. Jediną widoczną w świetle badań specjalistycznych różnicą pozostaje stwierdzona we wszystkich próbkach tych naczyń izotropizacja masy garncarskiej, wskazująca jednak na odmienności technologiczne produkcji.

V

Badania archeologiczne prowadzone na stanowisku 1 w Łosośnej Wielkiej zaowocowały pozyskaniem stosunkowo licznej kolekcji źródeł archeologicznych, wśród których zdecydowanie dominują fragmenty naczyń ceramicznych. Wyniki analiz przekonują, że w materiale tym wyraźnie przeważają wyroby garncarstwa lokalnego (94,2%), a znaleziska naczyń uznanych w świetle dotychczasowego stanu badań za wywodzące się z obcej tradycji kulturowej są na tle wyrobów miejscowych niezwykle rzadkie (5,8%). Jednym z najbardziej wyrazistych przykładów wyrobów obcego pochodzenia jest naczynie typu Tornow, poświadczające fakt kontaktowania się mieszkańców grodu ze społecznościami zamieszkującymi obszary dorzecza środkowej i górnej Odry oraz Warty. Niestety, na obecnym etapie badań udzielenie odpowiedzi na pytanie o charakter tych kontaktów jest niemożliwe, choć najprawdopodobniej wspomniany pojemnik stanowi ślad związków handlowych i dotarł na teren północnego Podlasia w charakterze opakowania chroniącego towar importowany.

Analogii w dotychczas publikowanych materiałach z północnego Podlasia nie znajdują także fragmenty tzw. naczyń oblewanych. Podkreślić w tym miejscu jednak trzeba, że w przeciwieństwie do wyżej opisanego nurtu garncarskiego, nie należy postrzegać opisywanych fragmentów jako importów. Wręcz przeciwnie, wyniki badań przeprowadzonych w Łosośnej Wielkiej przekonują, że stanowią one najprawdopodobniej ślad krótkotrwałego osadnictwa ludności związanej z kulturą kurhanów wschodniolitewskich, w świetle dotychczasowych badań odosobniony na terenie tzw. łuku Biebrzy. Zbliżony charakter przypisać należy także ostatniemu z opisanych w niniejszym tekście nurtów garncarskich, tj. tzw. ceramice pruskiej typu przejściowego. Dane o charakterze porównawczym w połączeniu z wynikami analiz fizyko-chemicznych pozwalają na wysunięcie hipotezy, w świetle której w okresie bezpośrednio poprzedzającym budowę grodu lub w czasie jego budowy na stanowisku w Łosośnej Wielkiej funkcjonowała krótkotrwała (?) osada ludności rozwijającej model kultury materialnej właściwy Prusom/Jaćwingom. W świetle badań specjalistycznych garncarze związani z tą tradycją eksploatowali tą samą bądź niezwykle zbliżoną pod względem genetyczno-jakościowym bazę surowcową, co późniejsi rzemieślnicy grodowi.

Tabela 1. Łosośna Wielka, gm. Kuźnica. Półilościowa analiza średniego składu chemicznego w próbkach ceramicznych

Symbol i rodzaj próbki		Skład chemiczny (%)														
		Na ₂ O	MgO	Al ₂ O ₃	SiO ₂	P ₂ O ₅	SO ₃	Cl	K ₂ O	CaO	TiO ₂	V ₂ O ₅	Cr ₂ O ₃	MnO	Fe ₂ O ₃	Co ₃ O ₄
1	Próbki wzorcowe	3	1,8	16,6	55,5	0,8	0,3	1,5	4,7	2,2	1,0	0,05	0,04	0,2	11,9	0,2
2		2	1,4	15,2	58,4	1,2	0,4	0,6	4,8	3,5	0,9	0,04	0,03	0,1	10,4	0,2
3		2	1,5	17,0	53,4	1,2	0,4	0,4	5,4	3,7	1,1	0,05	0,03	0,2	13,2	0,2
4		2	1,7	15,8	56,2	1,2	0,2	1,7	4,6	2,2	1,1	0,05	0,04	0,2	12,0	0,2
5	Naczynia oblewane	5	0,9	11,0	39,7	0,3	–	0,8	7,5	3,2	1,9	0,1	0,08	0,3	29,1	0,4
6	Naczynia pruskie typu przejściowego	3	1,4	15,3	57,4	1,0	0,2	1,7	4,9	3,8	0,8	0,04	0,03	0,1	9,8	0,2
7		Brak wyników półilościowej analizy średniego składu chemicznego														
8		3	1,4	16,4	58,0	1,2	0,4	0,7	5,9	1,8	0,9	0,03	0,03	0,2	10,4	0,2
9	Naczynia typu Tornow	4	0,9	12,0	52,6	0,8	–	1,1	5,7	3,1	2,4	0,1	0,06	0,3	15,9	0,3

Tabela 2. Łosośna Wielka, gm. Kuźnica. Ilościowo-jakościowa analiza składu petrograficznego

Symbol i rodzaj próbki		1	2	3	4	5	6	7	8	9	
		Próbki wzorcowe				Naczynia oblewane	Naczynia pruskie typu przejściowego			Naczynia typu Tornow	
Składniki masy ceramicznej (%)	ziarna i okruchy	28,9	31,4	11,6	Brak wyników ilościowo-jakościowej analizy składu petrograficznego	26,4	47,1	46,3	32,2	18,2	
	masa ilasta	65,3	62,8	77,7		68,6	46,3	48,7	63,6	73,5	
	pory	5,8	5,8	10,7		5,0	6,6	5,0	4,2	8,3	
Składniki mineralne	litoklasty	skały magmowe	x	x		x	x	x	x	x	x
		kwarcyty	x	x		x	–	–	–	–	–
		wapienie	–	–		–	–	x	–	–	–
		piaskowce	–	–		–	–	–	–	x	–
		mułowce	–	–		x	–	–	–	x	–
	ziarna	kwarc	x	x		x	x	x	x	x	x
		skalenie	x	x		x	x	x	x	x	x
		muskwit	x	x	x	x	x	x	x	–	
		biotyt	x	x	x	x	x	x	x	x	
		piroksen	x	x	–	–	–	–	–	–	
kalcyt		x	–	–	–	x	–	–	–		
cyrkon		–	x	–	–	–	–	x	–		
granat	–	–	–	–	–	–	–	–	x		
masa ilasta	anizotropowa	x	x	–	x	–	–	x	x		
	izotropowa	–	–	–	–	x	x	–	x		
Koncentracja związków żelaza		x	x	–	x	x	x	x	–		
Wtórna ceramika		–	–	–	–	x	–	–	–		

Literatura

Wykaz skrótów

- Ceramika bałtyjska* – *Ceramika bałtyjska. Tradycje i Wpływy. Materiały z Konferencji, Białystok 21–23 września 2005 roku*, red. M. Karczewska, M. Karczewski, Białystok
- Ceramika zachodniobałtyjska* – *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje. Materiały z Konferencji, Białystok 23–24 września 2002 roku*, red. M. Karczewska, M. Karczewski, Białystok
- Andrzejewska A.
2006 *Grodzisko w Krzeczku, pow. Mońki w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Stan badań archeologicznych na pograniczu polsko-białoruskim od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytne*, red. A. Andrzejewski, H. Karwowska, Białystok, s. 103–112.
- Andrzejewska A., Stankiewicz U.
2009 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Trzciance, gm. Janów, pow. Sokółski, Podlaskie Zeszyty Archeologiczne*, t. 5, s. 137–152.
- Antoniewicz J.
1958 *Prísspěvek k problému vlivů západních Slovanů na hrnčířství Prusů, Vznik a počátky Slovanů*, t. 2, s. 211–224.
- Bieńkowska K.
2005 *Przegląd badań archeologicznych prowadzonych na wczesnośredniowiecznych stanowiskach Podlasia w ostatnich 20 latach*, [w:] *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia*, Archeologia Mazowsza i Podlasia. Studia i Materiały, t. 3, red. M. Dulinicz, Warszawa, s. 241–247.
- Bobrinskij A. A.
1978 *Gončarstvo vostočnoj Evropy. Instočniki i metody uzučenijá*, Moskva.
- Brzeziński W.
1991 *Badania osady i grodziska w Rostku gm. Gołdap, woj. suwalskie w latach 1984–1986*, Rocznik Białostocki, t. 17, s. 372–377.
- Brzostowicz M.
2002 *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
- Buko A.
1979 *Problem analizy opisowej wyrobów garncarskich zachowanych fragmentarycznie*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 27, nr 2, s. 187–207.
1990 *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*, Wrocław.
2005 *Monumentalna zabudowa Góry Katedralnej w Chełmie we wczesnym średniowieczu*, Archaeologia Historica Polona, t. 15/1, s. 69–83.
2009 *Stołpie. Tajemnice kamiennej wieży*, Warszawa.

- Dulinicz M.
1994 *Problem datowania grodzisk typu Tornow i grupy Tornow-Klenica*, Archeologia Polski, t. 39, z. 1–2, s. 31–49.
2001 *Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej*, Warszawa.
- Engel M.
2004 *Uwagi na temat Jaćwieskiej ceramiki osadowej na przykładzie materiałów z obiektów I i Ia z Konikowa (Rostka)*, [w:] *Ceramika zachodniobałtyjska*, s. 191–212.
- Engel M., Okulicz-Kozaryn J., Sobczak C.
2009 *Warowna siedziba jaćwieskiego nobila Шюрны? Architektura obronna kompleksu osadniczego w Szurpiłach*, [w:] *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, red. A. Bitner-Wróblewska, G. Iwanowska, Warszawa, s. 517–544.
- Górska I.
1970 *Wyniki badań sondażowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Niewiarowie pow. moniecki przeprowadzonych w 1968 r.*, Rocznik Białostocki, t. 10, s. 143–152.
- Herrmann J.
1966 *Tornow und Vorberg: Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Lausitz*, Berlin.
- Hołubowicz W.
1950 *Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi*, Toruń.
- Informator Archeologiczny
2005 Łosośna, st. 1, gm. Kuźnica Białostocka, woj. białostockie, AZP 30–91, Informator Archeologiczny. Badania rok 1996, Warszawa, s. 225.
- Karczevska M.
2009 *Ceramika o powierzchni kreskowanej z międzyrzecza Biebrzy i Narwi*, [w:] *Ceramika bałtyjska*, s. 231–248.
- Kowalczyk-Heyman E.
2006 *Stan badań archeologicznych na obszarze łuku Biebrzy a potrzeby badań nad osadnictwem pogranicza mazowiecko-ruskiego i litewskiego w średniowieczu*, [w:] *Stan badań archeologicznych na pograniczu polsko-białoruskim od wczesnego średniowiecza po czasy nowożytności*, red. H. Karwowska, A. Andrzejewski, Białystok, s. 35–41.
- Mábvzveŭ A. M.
1999 *Kul'tura ŭshodnelituoŭskich kurganoŭ*, [w:] *Arhealogià Belarusi*, t. 2: *Žaliezny vek i rannâe sàrêdnâvečča*, red. V. Ī. Šadyra, Minsk, s. 384–391.
- Moszczyński J.
1986 *Łosośnia, stan. 1 [grodzisko]*, Informator Archeologiczny. Badania rok 1985, Warszawa, s. 133.
1987 *Łosośnia, stan. 1*, Informator Archeologiczny. Badania rok 1986, Warszawa, s. 144.
- Okulicz J.
1988 *Problem ceramiki typu praskiego w grupie olsztyńskiej kultury zachodniobałtyjskiej (VI–VII w. n.e.)*, Pomorania Antiqua, t. 13, s. 103–131.

Okulicz-Kozaryn J.

1993 *Szurpity – zespół śladów osadnictwa z czasów od III w. p.n.e. do XIII w. n.e.*, [w:] *Przewodnik LXIV zjazdu Polskiego Towarzystwa Geologicznego na Ziemi Suwalskiej 9–12 września 1993*, red. O. Juskowiak, Warszawa, s. 139–146.

2004 *Wypowiedź podczas dyskusji*, [w:] *Ceramika zachodniobałtyjska*, Białystok, s. 221.

Orłowska-Stanisławska J.

2012 *Czerwień w blasku srebra*, *Archeologia Żywa*, nr 59, s. 24–28.

Stanisławski B.

2009/2010 *Obce wyroby garncarskie we wczesnośredniowiecznym Wolinie*, *Materiały Zachodniopomorskie*. Nowa seria, t. 6/7, z. 1, *Archeologia*, s. 203–221.

Tischler O.

1878 *Bericht über die Praehistorisch-anthropologischen Arbeiten der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft*, *Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg*, t. 18, s. 258–278.

Vengalis R.

2007 *Grublėtoji keramika Rytų Lietuvoje*, *Lietuvos archeologija*, t. 32, s. 105–132.

2009 *Pottery in eastern Lithuania in the first half of the first millennium AD: typology and chronology*, [w:] *Ceramika bałtyjska. Tradycje i wpływy. Materiały z konferencji, Białystok 21–23 września 2005 roku*, red. M. Karczewska, M. Karczewski, Białystok, s. 317–333.

Wróblewski W.

2006 *Ziemie pruskie i Jaćwieskie w okresie plemiennym (VII/VIII–XII/XIII wieku)*, [w:] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, red. W. Chudziak, S. Moździoch, Toruń–Wrocław–Warszawa, s. 285–309.

Wróblewski W., Nowakiewicz T.

2003 *Ceramika „pruska” i „słowiańska” we wczesnośredniowiecznej Galindii*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulnicz, Warszawa–Lublin, s. 165–181.

Zverugo Â. G.

1989 *Verhnee Poneman'e v IX–XIII vv.*, Minsk.

Żaba J.

2003 *Ilustrowany słownik skał i mineralów*, Warszawa.

*DOMESTIC OR FOREIGN. CONTRIBUTION TO STUDIES ON EARLY
MEDIAEVAL POTTERY FROM NORTHERN PODLACHIA*

Summary

The article purpose is to present the selected trends in pottery production, being in author's opinion the evidence of mutual crossing of various cultural ethnic traditions within one discussed territory. The source base for the following debate consists of ceramic material obtained in the course of archaeological explorations carried out in early mediaeval stronghold in Łosośna Wielka, Kuźnica commune, Podlaskie province.

The subject literature when tries to attribute foreign origin, other than the local one to particular objects, accepts the criteria as follows: morphological features varied in quality, material, different than local and the other technique than the one occurring in the studied area. Unfortunately, in case of northern Podlachia, insufficient state of published material and complex, but not completely recognized ethno-cultural situation makes, that at present state of research univocal classification of a particular pottery product as local or foreign seems impossible. Therefore, present article takes as a foreign criterion the fact of relations between a particular pottery trend and a certain cultural-ethnic tradition of external territories, with simultaneous technological-stylistic diversity in comparison to forms being in the light of present studies regarded as local products. Accepting the methodical assumptions described above led to distinguishing in the material subjected to analyses, three pottery trends with characteristics of external cultural-ethnic traditions.

First of them is so called glazed ceramics, commonly connected with the culture of east-Lithuanian kurgans. This material is characterized with significant fragmentation – lack of complete vessels or preserved in at least bigger fragments, up to the half of their height is reported, with predominance of small pieces of bodies, not bearing any characteristic features – over 95% of the collection. In the light of present knowledge on the subject, glazed pottery developed between the beginning of 3rd and the end of 6th century, although the fact that some of its forms could have preserved until 7th–8th century, or even 9th century should be taken into consideration.

Next group, distinguished from standard material, consists of pottery fragments of vessels completely hand-made. Technologically and stylistically they indicate astonishing similarities with early mediaeval Prussian vessels of transitive type, i. e. forms combining features of two separate pottery styles – Baltic and Slavic ones. Analogous dishes from the settlement in Konikowo were dated from 9th or 1st half of 10th century, and the ones excavated in castle hill in Szurpiły, from 9th–10th century. It is worth signaling in this place that very similar vessels are found also in Lithuanian strongholds.

The last discussed trend is represented only by one example, classified technologically-stylistically as so called Tornow type, characteristic for the region of Lower Lusatia or southern part of the Greater Poland; as imported products they appear, among the others, in Western Pomerania or Central Poland, although up till now they have never been excavated in the territory of eastern Masovia, and what is more, in Podlachia. In accordance with recent statements, ceramics of Tornow type appeared the earliest at the turn of 9th century and its most developing period fell for 10th century.

